

The Greek Review of Social Research

Vol 51 (1983)

51

ΕΠΙΔΕΩΡΗΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

The Greek Review of Social Research

51
1983

ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΔΕΔΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ

Παραγωγική και μη παραγωγική εργασία στον Μαρξ: Μια ερμηνεία
Η κοινωνική αναπαραγωγή
Μια υπόθεση για τη φύση του ελληνικού κράτους

CLAUDE MEILLASSOUX
ΘΑΝΟΣ ΣΚΟΥΡΑΣ

Ποιότητα εργασιακής ζωής σε εποχή τεχνολογικής αλλαγής
Προστασία του περιβάλλοντος.
Η σημασία της οικονομικής διάστασης

ANTHONY F. BUONO,
ΛΙΤΣΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΣΜΟΚΟΒΙΤΗ
και JAMES L. BOWDITCH
NORMAN LEE

ANNA AMHRA,
ΛΑΟΥΡΑ ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ

Επαναπατρισθέντες επιστήμονες από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, 1960-1981

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ-ΝΑΝΤΙΑ
ΣΕΡΕΜΕΤΑΚΗ

Στρουκτουραλιστικός (γ)ουινιερ-σαλισμός και αγροτικές ιδιαιτερότητες: Παρερμηνεύοντας τις τελετουργίες γύρω από το θάνατο στην αγροτική Ελλάδα

ΕΚΔΟΣΗ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Προστασία του περιβάλλοντος: η σημασία της οικονομικής διάστασης

Norman Lee

doi: [10.12681/grsr.989](https://doi.org/10.12681/grsr.989)

Copyright © 1983, Norman Lee

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Lee, N. (1983). Προστασία του περιβάλλοντος: η σημασία της οικονομικής διάστασης. *The Greek Review of Social Research*, 51, 100–119. <https://doi.org/10.12681/grsr.989>

Στρουκτουραλιστικός (γι)ουνιβερσα- λισμός και αγροτικές ιδιαιτερότητες: Παρερμηνεύοντας τις τελετουργίες γύρω από τον θάνατο στην αγροτική Ελλάδα

Κωνσταντίνα-Νάντια Σερεμετάκη*

«Το μάτι τρώει»

Αρχίζοντας με τις πρώτες και σημαντικές μελέτες του Levi-Strauss, τα στρουκτουραλιστικά μοντέλα στην ανθρωπολογία προς χάριν της συστημικής τους κομψότητας παραδλέπουν την πολυπλοκότητα των διαπροσωπικών σχέσεων της εθνογραφικής πρακτικής. Η αμφίβολη σχέση της στρουκτουραλιστικής σκέψης με την επιτόπια έρευνα έχει την προέλευσή της αφ' ενός μεν στη φορμαλιστική προκατάληψη της στρουκτουραλιστικής σκέψης, αφ' ετέρου δε στο απροσδιόριστο status που αυτή έχει είτε σαν κανονιστική μεθοδολογία είτε σαν «αντικειμενική» περιγραφή της πραγματικότητας. Και είναι η ίδια ακριδώς η σύγχυση ανάμεσα στους δύο αυτούς πόλους της στρουκτουραλιστικής έρευνας που χαρακτηρίζει το προς εξέταση βιβλίο.

Το βιβλίο *The Death Rituals of Rural Greece* (Οι τελετουργίες γύρω από τον θάνατο στην Αγροτική Ελλάδα), γραμμένο από τον Loring Danforth και φωτογραφημένο από τον Alexander Tsiaras (Princeton University Press, 1982), είναι ένα σύμπτωμα αυτής της επιβολής της φορμαλιστικής συμμετρίας των στρουκτουραλιστικών μοντέλων στη διάχυτη, αντιφατική, δια-κοινωνική πραγματικότητα της επιτόπιας έρευνας, πράγμα που θα δείξω με μια κριτική ανάλυση της μεθοδολογίας στην οποία στηρίζεται το προς εξέταση βιβλίο. Στο διάστημα

* Πανεπιστήμιο Ν. Υόρκης

Η εργασία αυτή γράφτηκε αρχικά στα αγγλικά με τίτλο: *The Eye of the Other: Watching Death in Rural Greece*.

1975-76, ο Α. Tsiaras, φωτογράφος, κατά τη διάρκεια επίσκεψης στους συγγενείς του σε θεσσαλικό χωριό, «κατέγραψε» μια σειρά από τελετουργίες κηδειών και εκταφών. Όταν επέστρεψε στη Νέα Υόρκη, ήρθε σε επαφή με τον L. Danforth, ανθρωπολόγο, ο οποίος είχε παλαιότερα πραγματοποιήσει ανθρωπολογική μελέτη για τους αναστενάρηδες της Αγίας Ελένης. Παρακινημένος από το φωτογραφικό υλικό του Tsiaras, ο Danforth ταξίδεψε, στη συνέχεια, ο ίδιος στην Ποταμιά και έκανε μια μικρή εθνογραφική μελέτη των τοπικών νεκρώσιμων τελετών. Η εθνογραφία λοιπόν του Danforth και οι φωτογραφίες του Tsiaras, που τα χωρίζει ένα χρονικό διάστημα τριών χρόνων, αλλά και η ανθρωπολογική σκοπιά του ενός και η αντιανθρωπολογική οπτική του άλλου, είναι τα συστατικά στοιχεία αυτού του διβλίου.

I

Κατά τον Danforth, η μελέτη των τελετουργιών γύρω από τον θάνατο έχει υπερ-εξωτικοποιηθεί από τις ως τώρα ανθρωπολογικές και φολκλορικές έρευνες. Η κατάλληλη μελέτη του θανάτου, σαν συμβολικό φαινόμενο μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, πρέπει αντίθετα να οδηγεί στην ανάλυση του θανάτου σαν παγκόσμιο συμβολικό θέμα. Ο Danforth λοιπόν εκφράζει την ελπίδα ότι οι αναγνώστες του διβλίου του θα αναγνωρίσουν τον δικό τους θάνατο μέσα στην εμπειρία του θανάτου των Ελλήνων αγροτών. Πιστεύει πως η ιστορικό - κοινωνική αντίθεση ανάμεσα στο Εγώ και τον εθνογραφικό Άλλο, η οποία εμποδίζει αυτή την παγκόσμια αναγνώριση, βασίζεται σε ένα ρομαντικοποιημένο εξωτισμό. Κι αυτός ο εξωτισμός είναι ενάντια στους στόχους μιας «ουμανιστικής ανθρωπολογίας». Στην προκειμένη περίπτωση η ουμανιστική ανθρωπολογία ταυτίζεται με τον στρουκτουραλισμό και την πίστη του στις παγκόσμιες γνωστικές ρίζες των διαφόρων κουλτουρών και των συμβολικών τους συστημάτων.

Για τον Danforth, αυτή η παγκόσμια θεματοποίηση του θανάτου εκφράζεται καλύτερα με δυαδικές αντιθέσεις κατά τις οποίες η διαλεκτική σχέση ζωής-θανάτου είναι παράλληλη με τη διαλεκτική αντίθεση φύσης-κουλτούρας. Από τη σκοπιά αυτών των δυαδικών αντιθέσεων όλες οι τελετουργίες γύρω από τον θάνατο μπορεί να ειπωθούν σαν:

«Ο πυρήνας μιας παγκόσμιας γλώσσας ή κώδικα... Η εκτέλεση των σχετικών με τον θάνατο τελετουργιών είναι μια προσπάθεια να

παρέμβουμε στην αντίθεση ζωής-θανάτου με τον ισχυρισμό ότι ο θάνατος είναι ουσιώδες κομμάτι της ζωής. Ο θάνατος στην πραγματικότητα παρέχει την ευκαιρία για επιβεβαίωση της συνέχειας και του νοήματος της ίδιας της ζωής». (σελ. 6)

Μια δομική ομολογία βρίσκεται κρυμμένη στο κείμενο του Danforth ανάμεσα στις δυαδικές αντιθέσεις θάνατος-ζωή, κουλτούρα-φύση, εγώ-άλλος, και ανθρωπολόγος-άλλος. Μέσα στο σχήμα του των παγκόσμιων γνωστικών αντιθέσεων, η ζωή (σαν κουλτούρα) δεν μπορεί να ορίσει τον εαυτό της χωρίς τη διαλεκτική συμπερίληψη του αντίθετου της — τον θάνατο (σαν φύση). Αυτή η φόρμουλα προέρχεται από τον ισχυρισμό του Levi-Strauss ότι όλες οι κουλτούρες ιδιοποιούνται συμβολικά τη Φύση, την οποία αντιλαμβάνονται σαν ένα αντιθετικό πεδίο, σαν τον 'Άλλο της κουλτούρας. Μέσω των δραστηριοτήτων της κουλτούρας, η Φύση θεματοποιείται, γίνεται αντικείμενο ορισμένων τρόπων γνώσης, και υπόκειται σε συστηματική αναπαράσταση. Ο Danforth έμμεσα μας λέει ότι ο θάνατος, συμβολική οντότητα, είναι ομόλογος προς τη Φύση που είναι επίσης συμβολική οντότητα. Έτσι, η ανθρωπολογική μελέτη του θανάτου είναι η περιγραφή της ιδιοποίησης του θανάτου — σαν φυσικό συμβάν και σαν 'Άλλος — από την κουλτούρα. Σ' αυτή τη διαδικασία ο θάνατος μεταμορφώνεται από φυσικό συμβάν, κάτι ξένο και αποξενωτικό, σε συμβολική εμπειρία και σε κεντρική τελετουργία της κοινωνικής ζωής. Αυτή η διαδικασία αποτελεί την εσωτερείκευση του θανάτου και της Φύσης — εφόσον ο θάνατος είναι φυσικό βιολογικό φαινόμενο — από το κοινωνικό πεδίο. Η παραπάνω διαλεκτική καθορίζει την αντίληψη του Danforth για το status ορισμένων εθνογραφικών 'Άλλων που απαντώνται κατά τη διαδικασία της επιτόπιας έρευνας. Ο Danforth λοιπόν, με το να αναζητά μια κοινή ανθρωπότητα πίσω από τον πλουραλισμό των κουλτουρών, παραδέχεται σιωπηρά ότι ο ανθρωπολόγος χρειάζεται έναν προσιτό εθνογραφικό 'Άλλο για να ορίσει τον εαυτό του σαν ανθρωπολόγο. Αυτός ο εθνογραφικός 'Άλλος δεν μπορεί να είναι εντελώς άλλος, εντελώς απρόσιτος, εντελώς εξωτικοποιημένος διότι τότε δεν θα υπήρχε ανταλλαγή αξιών ή σημείο επαφής ανάμεσα στον ανθρωπολόγο και σ' αυτόν τον 'Άλλο. Όπως ακριβώς μέσω των διαφόρων δομών μιας κουλτούρας ο θάνατος συμβολοποιείται, θεματοποιείται και γίνεται αντικείμενο γνώσης για τους ζωντανούς, έτσι και ο εθνογραφικός 'Άλλος χρειάζεται παρόμοιες συνδέσεις, σχέσεις και επιστημολογικούς σχηματισμούς. Για τον Danforth, ο θάνατος του εθνογραφικού 'Άλλου μπορεί να είναι μια προνομακή στιγμή διακοι-

νωνικής σύνδεσης μέσω της οποίας οι «επιπόλαιες» διαφορές ανάμεσα στις κουλτούρες ξεπερνιούνται.

Το πρότυπο-παράδειγμα μιας «κοινής ανθρωπότητας» εδώ αναφέρεται στις επιστημολογικές προϋποθέσεις που απαιτούνται για να γνωρίσει κανείς τον 'Άλλο και να μπορεί να πεί κάτι γι' αυτόν τον εθνογραφικό 'Άλλο. Αυτές οι προϋποθέσεις διευκολύνουν τη μεταμόρφωση του εθνογραφικού 'Άλλου σε αντικείμενο θεωρητικής έρευνας και επιτρέπουν στον ανθρωπολόγο σαν εθνογράφο να αφηγηματοποιήσει τον 'Άλλο σε κείμενα. Είναι η τέτοια αφηγηματοποίηση των κατοίκων της Ποταμιάς δια μέσου στρουκτουραλιστικών μοντέλων και δημοσιογραφικών φωτογραφιών που αποτελεί το κεντρικό θέμα του εν λόγω βιβλίου. Παρμένα μαζί, κείμενο και φωτογραφίες, συνιστούν μια *αναπαράσταση* των τελετουργιών γύρω από τον θάνατο και της ευρύτερης κουλτούρας των Ελλήνων αγροτών. Ο Danforth παραδέχεται ότι η αναπαράσταση των τελετουργιών γύρω από τον θάνατο στην Ποταμιά είναι κανονιστική και συστηματική:

«Η οργάνωση (του βιβλίου) αποσκοπεί στο να μειώσει την απόσταση ανάμεσα στον αναγνώστη και τους Έλληνες χωρικούς, των οποίων η ζωή και ο θάνατος παρουσιάζονται εδώ: να καταστήσει ικανό τον αναγνώστη να δει αυτές τις τελετουργίες όχι σαν κάτι απόμακρο κι εξωτικό αλλά μάλλον, με τις λέξεις του Levi-Strauss, σαν 'διαστρεβλωμένη αντανάκλαση μιας οικείας παράστασης'.» (σελ. 6).

Έτσι ο Danforth ελπίζει ότι το βιβλίο του θα «καταστήσει ικανό τον αναγνώστη να υπερβεί, τουλάχιστον εν μέρει, την αντίθεση ανάμεσα στο Εγώ και στον 'Άλλο, να δει τον εαυτό του μέσα στους άλλους που παρουσιάζονται εδώ, και τον θάνατό του μέσα στους θανάτους των ανθρώπων της αγροτικής Ελλάδας.» (σελ. 7).

Το ερώτημα παραμένει: Γιατί να φέρουμε τον εθνογραφικό 'Άλλο σε μεγαλύτερη εγγύτητα; Και πως θα επιτευχθεί το κάτι τέτοιο; Γιατί οι τελετουργίες αυτές των Ελλήνων να πρέπει να μεταποτιστούν σε οικεία μεν αλλά διαστρεβλωμένη αντανάκλαση ή διάθλαση; (η οπτική μεταφορά εδώ σαν πρότυπο-παράδειγμα είναι σημαντική). Ο Danforth φαίνεται να αναφέρεται τόσο στις φωτογραφίες του Tsiaras και τη φωτογραφία γενικότερα σαν μέσο αναπαράστασης, όσο και στην αφηγηματοποίηση ξένων κουλτουρών στην ανθρωπολογία.

Ο Danforth εκφράζει την ελπίδα ότι μέσω αυτού του βιβλίου, ο αναγνώστης θα υπερβεί την αντίθεση ανάμεσα στο Εγώ και τον 'Άλλο. Αλλά το βιβλίο αυτό βέβαια *δεν* θα προσφέρει καμιά υπέρβαση στους

χωρικούς της Ποταμιάς. Η αυθαίρετη αφομίωση των χωρικών της Ποταμιάς σε μια παγκόσμια θνησιμότητα δεν έχει κανένα νόημα στη δική τους κοινωνία. Οι άνθρωποι της Ποταμιάς κατέχουν ήδη δικές τους στρατηγικές για να υπερβαίνουν τον Άλλο — τις τελετουργίες που «τεκμηριώνονται» στο εν λόγω βιβλίο. Στα μάτια των χωρικών είναι αυτές οι ίδιες οι τελετουργίες με όλες τους τις λεπτομέρειες που χωρίζουν την αγροτική τους κοινότητα από τον εξωτερικό κόσμο, τον δικό τους Άλλο. Οι τελετουργίες που έχουν σχέση με τον θάνατο στην Ποταμιά είναι τελετουργίες ταυτότητας και μη-ταυτότητας. αντιθέσεις που έχουν τις ρίζες τους όχι σε παγκόσμια γνωστικά προδοσμένα, αλλά στα τοπικά συγγενικά δίκτυα και στη συμβολική αφηγηματοποίηση των ατομικών θανάτων μέσω των μοιρολογιών. Στον ίδιο «τόπο» που ο Danforth υποθέτει ότι έχει ανοίξει πέρασμα ανάμεσα στο Εγώ και στον Άλλο, ανάμεσα στον Αμερικανό αστό και στον Έλληνα αγρότη, έχει στην πραγματικότητα σημειώσει έναν «τόπο» κλεισίματος ανάμεσα στις δύο κοινωνίες. Το αληθινό μήνυμα του βιβλίου του είναι η απουσία τέτοιων τελετουργιών και κοινωνικών σχέσεων από τη δική μας μοντέρνα κοινωνία όπου ο θάνατος έχει απο-τελετουργοποιηθεί, εμπορευματοποιηθεί, και μπει σε ορθολογιστική βάση. Στο βιβλίο *The Death Rituals of Rural Greece* σημειώνεται ένας «τόπος» διαφοράς και χωρισμού μιας κουλτούρας που παράγει περιοδική υπέρβαση του Άλλου μέσω άρθρωσης συμβολικών συστημάτων από μια κουλτούρα στην οποία μόνο η αναπαράσταση αυτής της υπέρβασης του Άλλου μπορεί να επιτευχθεί.

Αντί να παράγει μια ταύτιση της εμπειρίας του θανάτου των αναγνωστών με τις εμπειρίες του θανάτου των Ελλήνων αγροτών, το εν λόγω βιβλίο δεν αποτελεί παρά μια εύγλωττη και ειρωνική υπενθύμιση του τί απουσιάζει από τη δική μας την κοινωνικά προσδιορισμένη εμπειρία του θανάτου. Αυτή η ειρωνία υπονομεύει κάθε στρουκτουραλιστικό πρότυπο μιας παγκόσμιας έμφυτης νοητικής δομής που οργανώνει την αντίθεση ανάμεσα στη ζωή και το θάνατο. Η εμπορευματοποίηση του θανάτου στην κοινωνία μας και η τοποθέτησή του σε ορθολογιστική βάση, που κυμαίνεται από την πιθανότητα ενός πυρηνικού ολοκαυτώματος ως την προηγμένη τεχνολογία του μοντέρνου νεκροφυλακείου, μαρτυρά μια ιστορικά προσδιορισμένη αποξένωση από τέτοιες ακριβώς διαλεκτικές σχέσεις όπως θάνατος-ζωή που μπορούμε να συναντήσουμε στις «παραδοσιακές» κοινωνίες. Η τελετουργοποίηση και συμβολοποίηση του θανάτου δεν έχει την προέλευσή της σε μια εσωτερική οργάνωση του ανθρώπινου μυαλού, όπως βεβαίως η στρουκτουραλιστική επιχειρηματική, αλλά προκύπτει

από τις ιστορικά προσδιορισμένες συνθήκες της ανθρώπινης ύπαρξης. Κάθε κοινωνία παράγει τους δικούς της τύπους θανάτου υλικά και συμβολικά. Η παγκοσμιοποίηση του θανάτου είναι μια ιστορική διαδικασία που δεν είναι παρά το προϊόν της δικής μας νεωτεριστικότητας και ένα σύμπτωμα της εξύψωσης της δικής μας κουλτούρας σε ένα διεθνές αξιολογικό σύστημα, σε βάρος των μικρών κοινωνιών και περιφερειακών κουλτουρών.

II

Για τον Danforth, η πρωταρχική λειτουργία των τελετουργιών γύρω από τον θάνατο στην αγροτική Ελλάδα είναι να παρεμβαίνουν για να τροποποιήσουν και να λύσουν το περιθωριακό status τόσο του πεθαμένου όσο και των πενθούντων. Η τελετουργοποίηση και συμβολοποίηση της ταφής και της οδνηρηής απώλειας τίθεται από τον Danforth σαν ένα συμβολικό πέρασμα από την περιθωριακή κατάσταση του πένθους και ταφής, που εκλαμβάνονται από τον Έλληνα χωρικό σαν μολυσματικά, στη μη-περιθωριακή κατάσταση κατά την οποία οι χωρικοί, τώρα καθαροί κι εξαγνισμένοι, επιστρέφουν στην κανονική κοινωνική ζωή. Την ίδια στιγμή ο πεθαμένος πραγματοποιεί το τελικό του πέρασμα από τον κόσμο των ζωντανών στο πεδίο των νεκρών.

Αυτή η ερμηνεία της διαδικασίας του θανάτου στην αγροτική Ελλάδα από τον Danforth, κατά περιεργο τρόπο, συμπίπτει με την έμμεση υπόθεσή του περί της φύσης της εθνογραφικής πρακτικής: εφόσον οι Έλληνες που πενθούν βρίσκονται σε περιθωριακή (ενδιάμεση) κατάσταση, ανάμεσα στον καθημερινό κόσμο και σε μια συμβολική καθαρική διάσταση, οι Αμερικανοί ερευνητές που από την ίδια την προέλευσή τους κατέχουν μια προ-εκχωρημένη περιθωριακότητα σε σχέση με την ελληνική ζωή του χωριού, μπορούν να γλιστρήσουν μέσα στην κουλτούρα και να συμμετάσχουν σε μια κοινοτική περιθωριακότητα που διευκολύνει τη διαδικασία της επιτόπιας έρευνας. Απ' όπου και η υπόθεση ότι η παγκοσμότητα της εμπειρίας του θανάτου εξαλείφει όλες τις εθμικές διαφορές μεταξύ ντόπιων και ξένων. Ο Danforth ισχυρίζεται πως και ο Tsiaras, ο φωτογράφος, και οι φωτογραφίες του διείσδυσαν στο καθαρικό και συμβολικό πεδίο των τελετουργιών. Οι φωτογραφίες του Tsiaras υποτίθεται προσφωνούν τον αναγνώστη και θεατή από ένα εμπειρικό και συμβολικό κέντρο το οποίο διώνουν από κοινού οι χωρικοί.

Αν και κάθε φωτογραφία της ανθρώπινης κοινωνικής αλληλεπίδρασης μπορεί να χρησιμεύσει σαν τεκμηρίωση εθνογραφικής πληροφορίας, η οπτική εθνογραφία συνειδητά τοποθετεί σε δευτερεύουσα θέση την αισθητική προς χάριν της εύρεσης σχετικών στοιχείων και της αναδόμησης της εσωτερικής πραγματικότητας της άλλης κουλτούρας. Ο Tsiaras αντιστρέφει αυτό το πρότυπο στις φωτογραφίες του. Τοποθετεί σε πρωτεύουσα θέση την αισθητική του σκοπιά σε βάρος της τεκμηρίωσης για να επιβάλει σ' αυτές τις τελετουργίες τη δική του οπτική, οπτική που προσδιορίζει η δική του κουλτούρα. Οι φωτογραφίες του Tsiaras εμπλέκονται σε διπλή σημειωτική παράδοση: πρώτον κατά της εθμικής τυπικότητας με την οποία οι τελετές γύρω από τον θάνατο εκτελούνται από τους χωρικούς, και δεύτερον κατά των ισχυρισμών του Danforth περί κατάργησης των ορίων ανάμεσα στους πενθούντες και τους Αμερικανούς παρατηρητές τους.

Αμέσως παρατηρεί κανείς τις ασυνήθιστες και συχνά αλλόκοτες γωνίες από τις οποίες είναι τραβηγμένες μερικές από τις φωτογραφίες (βλ. φωτ. 6, 9, 11, 12, 17, και 27). Αυτές οι γωνίες μπορεί να εξυπηρετούν αισθητικούς σκοπούς αλλά είναι αμφισβητήσιμη εθνογραφικής αξίας. Πολλές φορές η οπτική αυτή του φωτογράφου είναι εντελώς ξένη προς οποιαδήποτε λογική οπτική που μπορούσαν να κατέχουν οι πενθούντες ή και άλλοι συμμετέχοντες παρατηρητές κατά την τελετουργία. Ο φωτογράφος είναι φανερό πως ψάχνει για οπτικό εξπρεσιονισμό που αναφέρεται μεν στην ατμόσφαιρα της τελετής αλλά δεν συμφωνεί μ' αυτήν. Η συνεχής χρήση «candid shot» που πιάνει τους θηνούντες στη μέση μιας μεταβατικής πράξης ή έκφρασης (βλ. φωτ. 12, 16, 22, 23) είναι εντελώς άσχετη προς τις υπερβολικά τυπικές και εικονογραφικές πόζες που χρησιμοποιούνται από τους θηνούντες σαν κύρια συστατικά της τελετουργίας. Ο Tsiaras κάνει τη συνήθη λανθασμένη υπόθεση του ανθρώπου του δυτικού πολιτισμού, ότι δηλαδή η καθαρτική εμπειρία υπονοεί απαραίτητα το χάσιμο του ελέγχου στη στάση, στου σώματος την κίνηση, στη φυσική χειρονομία και στου προσώπου την έκφραση. Αντίθετα, η διδακτική επίδραση των ελληνικών αυτών τελετουργιών βρίσκεται στην εύγλωττη εναλλαγή από μια σειρά τυπικών χειρονομιών με κάποια κανονικότητα και ενός πλημμυρισματος συναισθηματικής διαχυτικότητας που περιορίζεται και διοχετεύεται μέσα απ' αυτές τις κινήσεις. Η εμμονή της οπτικής αισθητικής του Tsiaras στο αλλόκοτο και τελικά διαστρεβλωμένο οφείλεται στην ανικανότητά του να αναγνωρίσει την οργάνωση, την κανονικότητα, και τη σημασία στα κοινωνικά φαινόμενα που δεν ανήκουν στον δικό του κοινωνικό κόσμο (βλ. περιγραφή της τελετής από τον

ίδιο τον Tsiaras παρακάτω). Οι αισθητικές γωνίες που χρησιμοποιεί ο Tsiaras παραβιάζουν το πρότυπο του Danforth που εναντιώνεται στην εξωτικοποίηση τέτοιων τελετουργιών. Οι φωτογραφίες του Tsiaras εξωτικοποιούν την τελετή και λειτουργούν σαν ξέχρωρα σημειωτικά όρια ανάμεσα στους θρηνούντες και τον φωτογράφο. Η χρήση τέτοιων αλλόκοτων γωνιών μπορεί να ειπωθεί σαν αισθητική επινόηση για την επιβολή ενός «ντοκουμενταριστικού ρεαλισμού» των φωτογραφιών. Το αισθητικό κατασκεύασμα ενός τέτοιου ντοκουμενταριστικού ρεαλισμού έρχεται σε αντίθεση προς τις επιστημονικές απαιτήσεις της εθνογραφικής τεκμηρίωσης και προς την αναδόμηση της τελετουργίας. Αυτές οι αισθητικές επινοήσεις εκφράζουν την αδήλωτη, κοινωνικά προσδιορισμένη οπτική του ίδιου του φωτογράφου, κι εμείς αναζητάμε μάταια στο βιβλίο μια διευκρίνιση αυτής της αισθητικής σκοπιάς και τη σχέση της προς την υποκειμενική εμπειρία των χωρικών.

III

Το βιβλίο *The Death Rituals of Rural Greece* περιέχει έναν «εκτρωματικό» διάλογο ανάμεσα στον ανθρωπολόγο, τον φωτογράφο και τον Έλληνα χωρικό. Η παρουσία ακριδώς αυτών των διάφορων και συχνά ανταγωνιστικών λόγων (discourses) μας επιτρέπει να προχωρήσουμε πέρα από το αφηρημένο επίπεδο της αισθητικής ανάλυσης και των μεθοδολογικών συζητήσεων προς την αναδόμηση της διαδικασίας της επιτόπιας έρευνας από την οποία προέκυψε το παρόν βιβλίο. Είναι αξιοσημείωτο σε ποιό βαθμό παραμένει αθέατη η μη-συνέχεια ανάμεσα στο κείμενο και τις φωτογραφίες από τον ανθρωπολόγο, που υποτίθεται ότι είναι ο οξυδερκής αναγνώστης των κοινωνικών φραγμών και της κοινωνικής διαφοράς.

Το κύριο ζήτημα εδώ είναι ο ισχυρισμός του Danforth ότι εξ αιτίας της περιθωριακότητας που κυριαρχεί στις τελετουργίες γύρω από τον θάνατο, ο Tsiaras ενσωματώθηκε ελεύθερα από τους θρηνούντες στη διαδικασία της τελετουργίας και του καθαρισμού. Έχω ήδη παρατηρήσει σε τί έκταση το φωτογραφικό στυλ του Tsiaras δείχνει αφ' ενός μια εθνοκεντρική ερμηνεία της κάθαρσης που επιτελείται κατά τις εν λόγω τελετουργίες, αφ' ετέρου μια αισθητική απόσταση ανάμεσα στο φωτογράφο και σε όσα αυτός φωτογραφίζει. Αυτές οι α-συνέχειες ανάμεσα στο φωτογράφο και τα «αντικείμενά» του σχολιάζονται εύγλωττα από τους ίδιους τους χωρικούς. Στη φωτογραφία 14, ο ιερέας του χωριού

έχει σταματήσει τα πρακτικά της ταφής στη μέση της τελετής την ώρα ακριδώς που το φέρετρο κατεβαίνει στον τάφο. Παίροντας μια αλύγιστη στάση ευλογίας (το χέρι του είναι στραμμένο προς τον νεκρό ενώ το πρόσωπο του προς την κάμερα), ρωτά τον Tsiaras αν επιθυμεί να τραβήξει κι άλλες φωτογραφίες. Και να πως ερμηνεύει τη σκηνή ο Danforth:

«Ως εκείνη τη στιγμή ο ιερέας δεν είχε ποτέ μιλήσει με τον Tsiaras, ως εκείνη την ημέρα δεν τον είχε δει ποτέ. Ο Tsiaras, ο ξένος, πήρε ξαφνικά τη θέση του νεκρού, έγινε δηλαδή το επίκεντρο της προσοχής. Η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στον συμμετέχοντα και στον παρατηρητή έσθησε. Το πλαίσιο του τελετουργικού δράματος έσπασε καθώς ο φωτογράφος πάτησε στη σκηνή και πήρε ο ίδιος ένα ρόλο». (φωτ. 14).

Πρέπει πρώτα να εξετάσουμε τις «ρωγμές» (ruptures) που εμπεριέχουν τα εκπληκτικά αυτά ερμηνευτικά σχόλια πριν στραφούμε σε μια εναλλακτική ερμηνεία του τι συμβαίνει στην εν λόγω φωτογραφία και στη σημασία των χειρονομιών και της προσφοράς του ιερέα. Ο Danforth προτείνει συμβολική ισοτιμία ανάμεσα στους δύο κύριους αντιπροσώπους της περιθωριακότητας, τον «νεκρό» και τον Tsiaras, τον «ξένο». Η έμμεση υπόθεση του Danforth είναι ότι αυτή η κοινή περιθωριακότητα του φωτογράφου και του νεκρού επιτρέπει στον Tsiaras να ανέβει στη σκηνή και να παίζει ο ίδιος ένα κάποιο ρόλο στην τελετουργία.

1) Υπάρχει ωστόσο μια αντίφαση στην παραπάνω θέση του Danforth. Αντίφαση ανάμεσα στον ισχυρισμό του από τη μια ότι το πλαίσιο του τελετουργικού δράματος έχει σπάσει και από την άλλη ότι ο φωτογράφος έχει ανέβει στη σκηνή και παίζει ένα ρόλο. Χωρίς αμφιβολία, ένα τυπικό τελετουργικό ρόλο. Το ερώτημα μπαίνει όμως ποιά σκηνή είναι παρούσα και για ποιόν παίζεται ο συγκεκριμένος ρόλος αφού το δράμα έχει διακοπεί; Αν ένα «νέο δράμα» έχει αρχίσει, είναι φανερό πως αυτό παίζεται ανάμεσα στον ιερέα και τον φωτογράφο. Μα αυτή η αμφίδρομη σχέση απέχει πολύ από το να είναι τελετουργία. Περιλαμβάνει μόνο τον ιερέα και τον φωτογράφο και μάλιστα με τρόπο που να αποκλείει την κοινότητα των πενθούντων. Η σκηνή είναι δημιουργήμα του ιερέα ο οποίος σκόπιμα δεσπόζει στα διαδραματιζόμενα με την κατάλληλη χειρονομία, χειρονομία που είναι υποκριτική αφού, ενώ φαινομενικά απευθύνεται στο νεκρό, στην πραγματικότητα απευθύνεται στο φωτογράφο.

2) Ο Danforth ισχυρίζεται ότι ο Tsiaras έχει εκτοπίσει τον νεκρό από το

επίκεντρο της προσοχής. Ως ένα βαθμό βέβαια αυτό είναι αλήθεια. Ο Tsiaras έχει γίνει το επίκεντρο της προσοχής για τον ιερέα διότι, όπως και της σορού η παρουσία, η παρουσία του Tsiaras δίνει την ευκαιρία στον ιερέα να δραματοποιήσει τη θρησκευτική εξουσία μέσα στη νεκρώσιμη τελετή. Ο ιερέας είναι αυτός που παίρνει τον κύριο ρόλο στη σκηνή και ο Tsiaras επικυρώνεται σαν ξένος και σαν θεατής μέσω αυτής της ίδιας της χειρονομίας. Στο βάθος της σκηνής οι γυναίκες που θρηνολογούν παραμένουν στην κάθαρση αγνοώντας την αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στον φωτογράφο και τον ιερέα.

Ο ιερέας παίζει ένα ρόλο για τον Tsiaras ακριβώς επειδή ο Tsiaras είναι ξένος. Η προθυμία (και επιτυχία) του ιερέα να παίζει τον κεντρικό ρόλο στην τελετή σημαίνει ένα κρίσιμο εθνογραφικό γεγονός που ο Danforth αγνοεί. Κατά τη μεγαλύτερη διάρκεια των τελετουργιών είναι οι γυναίκες που κυριαρχούν. Και αυτές κατευθύνουν την ένταση του καθαριού. Ο ερχομός του ιερέα σε τέτοιες τελετουργίες σημαίνει την επέμβαση της καθιερωμένης και ανδροκρατούμενης θρησκευτικής εξουσίας. Και κατά τη διάρκεια που ο ιερέας ιερουργεί οι γυναίκες εκτοπίζονται εξαναγκαστικά από το επίκεντρο της τελετουργικής διαδικασίας. Εκτός από τον διαχωρισμό ανάμεσα στους τύπους τελετών ενταφιασμού της επίσημης εκκλησίας και τον τρόπο που θρηνούν οι γυναίκες —καθαρτικές κραυγές, λυγμοί, μοιρολόγια—η παραπάνω φωτογραφία μας αποκαλύπτει και μια άλλη βαθειά διαίρεση. Που μένει ωστόσο ασχολίαστη από τον Danforth. Τη διαίρεση ανάμεσα στα δύο φύλα. Οι άνδρες παίζουν κατά το μεγαλύτερο μέρος μόνο «περιφερειακό» ρόλο—μεταφέρουν το φέρετρο, σκάβουν τον τάφο, παραχώνουν τον νεκρό—ενώ οι γυναίκες εμπυχώνουν την πραγματική νεκρώσιμη διαδικασία. Στη συγκεκριμένη φωτογραφία, οι πρωταγωνίστριες αυτές της τελετουργίας δεν δείχνουν να έχουν στο παραμικρό συνειδητοποιήσει ή αναγνωρίσει καν την παρουσία του Tsiaras. Καθώς ο ιερέας ποζάρει για τον φωτογράφο, οι γυναίκες παραμένουν έγκλειστες στην καθαρτική κατάσταση—περιθωριακότητα ανέφικτη τόσο για τον Tsiaras όσο και για τον ιερέα.

Η παραπάνω κριτική μου για την εξιδανίκευση της επιτόπιας εμπειρίας του Tsiaras από τον Danforth, βασίζεται ως εδώ αποκλειστικά στο κείμενο και τις φωτογραφίες του βιβλίου *The Death Rituals of Rural Greece*. Με ένα άρθρο όμως που έγραψε ο ίδιος ο Tsiaras και δημοσίευσε ξεχωριστά («The Village Funeral», *Creek Accent*, March 1983), μας φωτώνει ανύποπτα με στοιχεία που υποστηρίζουν την παραπάνω κριτική μου. Όπως φαίνεται, ο Tsiaras μπόρεσε να παρακολουθήσει την εν λόγω κηδεία εξ αιτίας της επιθετικής παρέμβασης

της θείας του που κατοικούσε σε γειτονικό χωριό. Αντίθετα από τα λεγόμενα του Danforth, ο Tsiaras είχε εκτεταμένη συνομιλία με τον ιερέα που εμφανίζεται στη φωτογραφία, και πήρε την άδεια του πρίν την κηδεία να φωτογραφήσει την τελετή. Κατά τη διάρκεια της συνομιλίας τους ο ιερέας αποκάλυψε τη θέση της Εκκλησίας για το ρόλο των γυναικών στις νεκρώσιμες τελετές. Μια θέση που δείχνει τη συμβολική συγγένεια μεταξύ των γυναικών και των νεκρών, και την ίδια στιγμή αρνείται στους άνδρες που ζουν οποιαδήποτε έντονη προσέγγιση στο συμβολικό πεδίο που κατοικούν οι γυναίκες και οι νεκροί. Αυτή η συμπερίληψη των γυναικών στη διαδικασία του θανάτου και ο αντίστοιχος αποκλεισμός των ανδρών, θέτει σε περαιτέρω αμφισβήτηση τη θέση του Danforth όσον αφορά τη συμβολική ενσωμάτωση του Tsiaras στη νεκρώσιμη τελετή, καθότι το γεγονός και μόνο ότι ο Tsiaras είναι άνδρας περιορίζει αυτόματα το βάθος και την ένταση της συμμετοχής του στη νεκρώσιμη τελετή.

« Έδειξα όλους τους άνδρες και ρώτησα γιατί δεν παραμένουν κι αυτοί στο δωμάτιο με τον νεκρό. Ο ιερέας απάντησε ότι δεν είναι το έθιμο κι έπειτα σα να παρέθετε από τη Βίβλο είπε: 'Οι άνδρες γεννιούνται καθαροί και οι γυναίκες ακάθαρτες, και το σώμα του νεκρού ανθρώπου είναι επίσης ακάθατο, γι αυτό ο άνδρας δεν πρέπει να μένει για πολύ κοντά του, διαφορετικά θα μολυνθεί κι αυτός!'» (Greek Accent, σελ. 22.)

Όταν τελείωσε η τελετή, ο ιερέας ζήτησε από τον Tsiaras αντίγραφα από τις φωτογραφίες του.

Τα λεγόμενα του Tsiaras αναφορικά με την κηδεία αποκάλυπτουν την εμπειρική δάση της αισθητικής αποξένωσης που χαρακτηρίζει τη φωτογραφία του. Σε αντίθεση προς τον ισχυρισμό του Danforth για την ενσωμάτωση του Tsiaras στην τελετή, ανακαλύπτουμε ότι ο φωτογράφος δρέθηκε μέσα στην τελετή κυριολεκτικά χάρη στις σπρωξίες και τατσιμπίματα της θείας του:

« Όταν έφθασα στην πόρτα δίστασα μπροστά στο ανθρώπινο τείχος. Η θεία μου με τσίμπησε στο μπράτσο... μούδωσε μια σπρωξιά και πάλεψα κατά μπρός, αλλά κάθε μου κίνηση έσπρωχνε κάποιον άλλον έξω...» (Greek Accent, σελ. 22).

Από την πρώτη στιγμή που ήρθε σε επαφή με αυτές τις τελετουργίες ο Tsiaras αποξενώθηκε από αυτό που είδε σαν αλλόκοτο. Αυτή η αποξένωση, όπως αντικατοπτρίζεται στις φωτογραφίες του, παρέμει-

νε μαζί του σε κάθε επακόλουθη επαφή του με ελληνικές τελετουργίες γύρω από τον θάνατο:

«Όταν έφθασα στο κέντρο του δωματίου μύρισα την οσμή του νεκρού αγοριού ανάμεικτη με την ανθοκολώνια που είχαν χρησιμοποιήσει οι γυναίκες για να καλύψουν την οσμή της αποσύνθεσης. Αυτό, μαζί με τα ιδρωμένα τους σώματα, ανέδιναν μια δυσσομία εμετική. Ζαλίστηκα από τη μυρουδιά και μπερδεύτηκα από τα μοιρολόγια των θρηγούντων στα οποία χρησιμοποιούσαν λέξεις από τη γαμήλια τελετή». (*Greek Accent*, σελ. 22).

Καθώς ο Tsiaras άρχισε να φωτογραφίζει την τελετή, η άμεση αντίδραση της μητέρας του νεκρού μας αποκαλύπτει πως η παρουσία του Tsiaras καθώς και οι ενέργειές του παραβίαζαν αυστηρά τελετουργικά όρια:

«Σήκωσα τη φωτογραφική μηχανή. Καθώς ετοιμαζόμουν να φωτογραφήσω πρόσεξα πως προσέλκυα τώρα μεγαλύτερη προσοχή από το πτώμα και με το τράδηγμα της φωτογραφίας τράθηξα και το βλέμμα όλων. Η μητέρα του νεκρού όρμησε κατά πάνω μου αλλά μπλοκαρίστηκε πίσω από τον νεκρό της γιό ο οποίος είχε τώρα γίνει το προστατευτικό μου τείχος. Ξεφώνισε: όχι φωτογραφίες! και έγενψε με τα χέρια της σαν για να μου βγάλει τα μάτια». (*Greek Accent*, σελ. 24).

Λίγο αργότερα, αφού η θεία του Tsiaras επενέθη να καλμάρει τη μητέρα του νεκρού, ο Tsiaras μας λέει:

«...η θεία μου με μπάτσισε στο χέρι και φώναξε «φωτογράφισε!» Δεν είχα καιρό να σκεφθώ το θάνατο και τις τυπικότητες (η έμφαση δική μου) κι έτσι άρχισα τη δουλειά μου». (*Greek Accent*, σελ. 24).

Αν αυτή είναι η ιστορία που είτε το Tsiaras και στον Danforth, τότε είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς πώς μπόρεσε ο Danforth να απεικονίσει την τελετή σαν ενοποιημένο καθαριστικό πεδίο που αυθόρμητα εσωτερίκησε τον ξένο. Ο ιερέας έχει τα δικά του προσωπικά ενδιαφέροντα που δεν συγκλίνουν με την κάθαρση των θρηγούντων. Ενώ για τον Tsiaras το καθαριστικό πεδίο των θρηγούντων και ο συμβολισμός της θρηνητικής τελετής υποβιβάζεται σε «τυπικότητες» που πρέπει να αγνοήσει για να επιτελέσει τη φωτογραφική του δουλειά.

Ας γυρίσουμε όμως και πάλι στο βιβλίο *The Death Rituals of Ru-*

ral Creece και τα σχόλια του Danforth. Στη φωτογραφία 30, βλέπουμε άλλη μια φανερή αντίδραση των χωρικών προς την πράξη της φωτογράφισης τους. Η φωτογραφία δείχνει επικεφαλής μοιρολογίστρες να εκταφιάζουν τα οστά συγγενή τους. Ο Danforth έχει αναγνωρίσει προηγουμένως τις τελετουργίες του εκταφιασμού σαν το τελετουργοποιημένο κλείσιμο του κύκλου των νεκρώσιμων τελετών, που συμβολίζουν το τέλος της μολυντικής κατάστασης του θανάτου και την επιστροφή στην κανονική κοινωνική ζωή—ένδειξη του τελικού περάσματος του νεκρού στον άλλο κόσμο και το τέλος του περιθωριακού status των συγγενών του. Ο Danforth περιγράφει τη σκηνή ως εξής:

«Καθώς ο Tsiaras φωτογράφησε τη Ματινιά, εκείνη απευθύνθηκε προς αυτόν κατευθείαν: ‘Όλοι έτσι θα μοιάζουμε στο τέλος. Κάποια μέρα θα δεις τα λείψανα της μητέρας σου και του πατέρα σου να ξεχώνονται έτσι. Μια μέρα κι εσύ ο ίδιος θα ξεθαφτείς και θα μοιάξεις έτσι’.»

Ο Danforth ερμηνεύει και πάλι το λόγο της μοιρολογίστρας σαν μια ενεργό συμβολική ενσωμάτωση του Tsiaras, του φωτογράφου, στο συμβολικό χώρο των γυναικών που επιτελούσαν τον εκταφιασμό. Αλλά εδώ, όπως και στη φωτογραφία του ιερουρογούντα ιερέα, ο λόγος της θρηνούσας και η στάση της δηλώνουν ακριβώς το αντίθετο—ειρωνική ομολογία (που κρύβεται κάτω από την επιφανειακή ευγένειά της να ποζάρει) της απόστασης που χωρίζει τους πενθούντες και τον φωτογράφο λόγω της διαφορετικής κουλτούρας τους. Η θρηνωδός σταματά την τελετουργία της εκταφής για να ποζάρει για τον φωτογράφο. Η όλη χειρονομία είναι συνειδητά εικονογραφική. Και σαν διαδικασία σχηματισμού μιας παράστασης δείχνει την επίγνωση που έχει η θρηνωδός για τη διαφορά ανάμεσα στη συναισθηματική πραγματικότητα του πένθους και τη φωτογραφία σαν από δεύτερο χέρι αναπαράσταση της πραγματικότητας. Συνεπώς, οι ενέργειες και ο λόγος των πενθούντων, αντί για ενσωμάτωση, υποδηλώνει αναγνωρίση της αποξένωσης και αποστασιοποίησης του φωτογράφου. Ο λόγος λοιπόν της μοιρολογούσας θα πρέπει να κατανοηθεί μέσα στο σημασιολογικό πλαίσιο της πόζας της και της στιγμιαίας αναστολής της τελετής της εκταφής. Διότι αυτός ο λόγος εμπεριέχει όλες τις διδακτικές και ειρωνικές διπλές σημασίες που χαρακτηρίζουν τον γλωσσικό χειρισμό της κοινωνικής σύγκρουσης από τους Έλληνες αγρότες. Πρώτα υπενθυμίζει στον Tsiaras ότι όλοι θα μοιάζουμε έτσι—δηλαδή κόκκαλα, κρανίο, κτλ.—μετά την ταφή μας. Η αναφορά της στην οπτική εμφάνιση απευθύνεται έμμεσα στον φωτογράφο την επένδυ-

ση στην οπτική πραγματικότητα. Η οπτική επένδυση από μόνη της είναι ιδιαίτερα απειλητική σε τέτοιες περιπτώσεις στην ελληνική κουλτούρα. Κάθε άλλο παρά εθμικό είναι ένας ξένος να κοιτάζει επίμονα, δηλαδή ερευνητικά, έκπληκτα, προκλητικά, σε τέτοιες κρίσιμες τελετουργίες. Ιδιαίτερα ένας άνδρας, εφ' όσον οι τελετουργίες αυτές είναι χαρακτηριστικό της συμβολικής πράξης των γυναικών.

Στη συνέχεια, πληροφορεί τον φωτογράφο ότι και οι γονείς του θα μοιάζουν σαν αυτό το σωρό από κόκκαλα μετά την ταφή τους. Η αναφορά εδώ στη συγγενική σχέση είναι κρίσιμη, διότι ολόκληρος ο κύκλος των τελετουργιών γύρω από τον θάνατο αφορά την προσωρινή αναστολή της σταθερότητας της συγγένειας και την επαναδραστηριοποίηση των συγγενικών δεσμών. Κάτι τέτοιο επιτελείται μέσω τελετουργιών οι οποίες δυναμώνουν την κοινοτική αλληλεγγύη με την επίκληση της συμβολικής παρουσίας του απόντα νεκρού, του οποίου ο θάνατος έχει σπάνσει τη συγγενική αλυσίδα. Η αναφορά στη δυνατή εκταφή των γονέων του Tsiaras εμπεριέχει πολλαπλές ειρωνείες: Είναι φανερό πως αν επρόκειτο να εκταφούν τα οστά των γονέων του, δεν θα του ήταν μορετό να διατηρήσει την ίδια συναισθηματική απόσταση που διατηρεί στην τρέχουσα τελετή, όπως δείχνει το γεγονός ότι μπορεί και παίρνει φωτογραφίες. Η αναφορά στο θέμα της συγγένειας και σε μια χρονολογία υποθετικών ενταφιασμών των γονέων του Tsiaras και του ίδιου του Tsiaras, μπορεί να αναφέρονται στα σχίσματα ανάμεσα στις γενεές που χαρακτηρίζουν την ελληνική αγροτική ζωή. Ο Tsiaras σαν μέλος της νεώτερης γενιάς είναι αντιληπτός σαν ξεκομμένος από την παραδοσιακή συλλογικότητα λόγω της έλλειψης εμπλοκής του στις τελετουργίες του θρήνου και της εκταφής. Είναι αντιληπτός λοιπόν σαν κάποιος που δεν τον ενδιαφέρει η ενίσχυση και η αναπαραγωγή της συγγενικής αλληλεγγύης. Η Ματινιώ επικαλείται μια ειδική χρονολογία ταφής της οικογένειας του Tsiaras, ακριβώς επειδή υποψιάζεται ότι ο ίδιος έχει αποξενωθεί από αυτές τις τελετουργίες.

Ο λόγος της Ματινιώς είναι βέβαια σε μερική συμφωνία με το μοντέλο του Danforth, με το ότι αναγνωρίζει την παγκόσμια συμπεριληπτικότητα του θανάτου. Αλλά στη συνέχεια διαγράφει σαφώς τα κοινωνικά όρια καθώς επικαλείται την τελετουργική παρέμβαση του θανάτου. Του θανάτου που στά μάτια της είναι απόλυτα συνδεδεμένος με συγκεκριμένες συγγενικές υποχρεώσεις. Η παρουσία ή απουσία αυτών των αμοιβαίων υποχρεώσεων αποτελεί το θεμέλιο για τον ορισμό των διχοτομήσεων κοινότητα/μη-κοινότητα, εμείς/αυτοί, εγώ/άλλος.

Στο άρθρο που γράφει ο Tsiaras ξεχωριστά, και που αναφέρεται σε

μια άλλη νεκρώσιμη τελετή, βρίσκουμε εν τούτοις πως υπήρξε μια στιγμή κατά την οποία γίνεται μια προσπάθεια ενσωμάτωσής του στο καθαριστικό πεδίο. Είναι σημαντικό ότι αυτή η προσπάθεια γίνεται από συγγενή και ακριβώς εξ αιτίας του συγγενικού δεσμού ανάμεσά τους. Ο Tsiaras απαντά στην προσπάθεια αυτή ως εξής:

«Δεν ήξερα πώς να αντιδράσω. Τόσα πολλά συνέβαιναν τόσο γρήγορα. Πίεσα τον ευατό μου να μη το σκέφτομαι αλλά να το αφήσω στο μυαλό μου στη μπάντα γι αργότερα». (*Greek Accent*, σελ. 46).

Στην εισαγωγή του βιβλίου του ο Danforth εκφράζει την ελπίδα ότι αυτή του η μελέτη θα διευκολύνει για τις δύο κουλτούρες μια βίωση της παγκόσμιας εμπειρίας του θανάτου. Αυτή η φιλοδοξία κυριαρχεί τα ερμηνευτικά πρότυπα που χρησιμοποιεί ο Danforth για να σχολιάσει τις φωτογραφίες του Tsiaras. Αυτό που τεκμηριώνεται όμως σ' αυτό το βιβλίο είναι η αντιπαράσταση αντιθέτων κοινωνικών πραγματικοτήτων και η δυναμική διεκδίκηση από τον Έλληνα χωρικό της δικής του κοσμοαντίληψης μέσω ορίων «συμπερίληψης και αποκλεισμού» που βασίζονται στη συγγένεια, τη διανομή και την τελετουργική συμμετοχή σε συμβολικά συστήματα.

Πέρα από αυτά τα ερμηνευτικά προβλήματα, η εν λόγω μελέτη εγείρει πιο σοβαρά ανθρωπολογικά θέματα. Η όλη φωτογραφική οπτική του βιβλίου αυτού παραβιάζει δύο καίριες προϋποθέσεις της εθνογραφικής πρακτικής:

Πρώτον, την εγκυρότητα της σχέσης ανάμεσα στον ανθρωπολόγο και στην πηγή πληροφόρησής του—σ' αυτή την περίπτωση ανάμεσα στον Danforth και στον Tsiaras. Ο Danforth έπρεπε να είχε αποσαφηνίσει την απόσταση που χώριζε τον ίδιο από τον Tsiaras. Και ακόμη περισσότερο, την απόσταση που χώρισε τον Tsiaras από τους χωρικούς της Ποταμιάς, εξ αιτίας της διαφορετικής τους κουλτούρας.

Δεύτερον, την υποκειμενική εμπειρία της εθνογραφικής πρακτικής. Ο Danforth φαίνεται να είχε εντελώς διαφορετικές εμπειρίες κατά την επιτόπια έρευνα από τον Tsiaras. Πράγμα το οποίο παρήγαγε αντίστοιχα αντιφατικούς λόγους, κάτι που ο Danforth αγνοεί. Ο Danforth προσκλήθηκε να συμμετάσχει σε διάφορες νεκρώσιμες τελετές και του επετράπη να καταγράψει τα μοιρολόγια των γυναικών της Ποταμιάς. Έτσι, ορισμένα μέρη του βιβλίου του περιέχουν ικανή εθνογραφία των τελετουργιών γύρω από τον θάνατο. Αλλά η εγκυρότητα της εθνογραφικής του δουλειάς υποβαθμίζεται σοβαρά από τις προσπάθειες του, μέσω στρουκτουραλιστικών θεωρητικολογιών, να ενσωματώσει τις φωτογραφίες του Tsiaras στη δική του ανθρωπολογι-

Κωνσταντίνα-Νάντια Σερεμετάκη

κή σκοπιά. Μια σκοπιά που αυτοαμφισβητείται, αφού οι φωτογραφίες του Tsiaras όχι μόνο αντιφάσκουν κραυγαλέα με την ερμηνεία που δίνει ο Danforth στο περιεχόμενό τους, αλλά παρέχουν και στοιχεία που αναιρούν την ορθότητα των υποθέσεων του στρουκτουραλιστικού αυτού μοντέλου όταν εφαρμόζεται στις αγροτικές ελληνικές πραγματικότητες. Αυτές οι μη-συνέχειες σημαίνουν πως το διβλίο *The Death Rituals of Rural Greece* βρίσκεται τραγικά σε πόλεμο με τον εαυτό του.